

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE
KERKEN IN NEDERLAND TE KAMPEN

Receiving the Gifts of Every Member

A Practical Ecclesiological Case Study on Inclusion and the
Church

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER,
ZO GOD HET WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 25 SEPTEMBER 2020
OM 15.00 UUR IN DE EUDOKIAKERK,
WEDERIKLAAN 54 TE KAMPEN

door

Koop Sieger Tamminga

Promotores

Prof. dr. J.H.F. Schaeffer

Prof. dr. J. Swinton (University of Aberdeen)

Leden van de beoordelingscommissie

Prof. dr. A.L.Th. de Bruijne

Prof. dr. B.T. Conner (Western Theological Seminary, Holland, MI)

Prof. dr. H.P. de Roest (Protestantse Theologische Universiteit)

©K.S. Tamminga, 2020

Sponsoren:

2 anonieme private sponsoren

Stichting Greijdanus-Kruithof Fonds

Steunfonds GKv

Sint Jacobs Godshuis

Stichting SPZ.nl

Sponsored by **S**TICHTING **A**FBOUW **K**AMPEN

To
Geranne,
for doing the things that I think about in this book
in ways that precede and surpass description and reflection.

Contents

Contents	v
List of Figures & Tables	xi
A Note on Language	xiii
Foreword	xv
1 Introduction	1
1.1 Sharing Life, Not Just a Roof	1
1.2 Statement of the Problem	4
1.2.1 Church in Transition	4
1.2.2 Society in Transition	7
1.2.3 Interaction Between Church and Society	10
1.3 Research Goal	11
1.4 Research Questions	13
1.5 Overview of the Project	16
1.6 Relevance	17
2 Theoretical Framework: Potential Roles of Churches and Ecclesiology for Disability Inclusion	19
2.1 Introduction	19
2.2 A Turn to Inclusion	20
2.2.1 Inclusion in Policy	21
2.2.2 Inclusion in Two Webs of Practices: Education and the Job Market	23
2.2.3 Reflection on Inclusive Policy and Practice . . .	26
2.3 A Third Web of Practices: The Church	27

2.3.1	The Turn to Inclusion in Vathorst	29
2.3.2	Reflection on Community as Intrinsic to the Life of the Church	29
2.4	Theology and Inclusion	32
2.4.1	How-Engagement	33
2.4.2	Maximal Why-Engagement	34
2.4.3	Minimal Why-Engagement	36
2.4.4	Non-correlative Engagement	39
2.5	Concluding Reflections	41
3	Practical Theological Position & Methodology	45
3.1	Introduction	45
3.2	Theological Paradigm	47
3.2.1	Empirical Research and Reformed Theology . .	48
3.2.2	Defining Reformed Theology	50
3.2.3	Points of Contact Between Reformed Theol- ogy and Empirical Methodology	53
3.2.4	Summary	55
3.3	Basic Understanding of Practical Theology	55
3.3.1	A Typology of Practical Theological Approaches	55
3.3.2	What is Practical Theology?	58
3.3.3	Qualitative Research Methods and Practical Theology	62
3.3.4	Summary	65
3.4	Basic Theory of Discipline	66
3.4.1	Practical Theological Ecclesiology	66
3.4.2	Theological Ethnography	69
3.4.3	Summary	71
3.5	Practice Theory — Research Methods	71
3.5.1	Research Model	71
3.5.2	Single Case Study Research	72
3.5.3	Participant Observations	75
3.5.4	Interviews	76
3.5.5	Data Analysis	79
3.5.6	Validity and Reliability	80
3.5.7	Limitations	80
4	Four Perspectives on the Ontmoetingskerk	83

4.1	Introduction	83
4.2	Four Perspectives on Faith Communities	84
4.3	Context	86
4.3.1	Micro Context	86
4.3.2	Meso Context	94
4.3.3	Macro Context	102
4.4	Identity & Culture	111
4.4.1	Hart van Vathorst: Sharing Life	111
4.4.2	The Ontmoetingskerk: Discovering Christ	115
4.4.3	Ongoing Reflection: An Emerging Theology of Inclusion	122
4.4.4	Summary of Identity & Culture	126
4.5	Structure & Resources	127
4.5.1	Organization	127
4.5.2	People	133
4.5.3	Summary of Structure & Resources	134
4.6	Leadership	135
4.6.1	Leadership in hvv	135
4.6.2	Leadership in the Ontmoetingskerk	136
4.6.3	Summary of Leadership	139
4.7	Summary	140
5	Practicing Church in the Ontmoetingskerk	143
5.1	Introduction	143
5.2	Leitourgia	145
5.2.1	Church Services in the Ontmoetingskerk	145
5.2.2	Adaptations in Liturgy?	155
5.2.3	Summary Leitourgia	162
5.3	Diakonia	163
5.3.1	Concrete Support and Practical Care	163
5.3.2	Diakonia and Leitourgia	164
5.3.3	Diakonia and Koinonia	165
5.3.4	Summary of Diakonia	166
5.4	Martyria	167
5.4.1	Church Services	167
5.4.2	Teaching Practices	168
5.4.3	Missional Practices	170
5.4.4	Summary of Martyria	171

5.5	Koinonia	172
5.5.1	Intentional Connections	172
5.5.2	Encounter Groups	173
5.5.3	Unity or Subgroups?	178
5.5.4	Developments in Koinonia	180
5.5.5	Summary of Koinonia	182
5.6	Summary	182
6	Putting Inclusion into Practice	185
6.1	Introduction	185
6.2	Interaction	185
6.2.1	Interaction During Communal Gatherings	186
6.2.2	Individual Interaction	192
6.2.3	Experienced Benefits of Interaction	197
6.2.4	Summary of Interaction	202
6.3	Commitment	203
6.3.1	Different Levels of Commitment	203
6.3.2	Formal Commitment	203
6.3.3	Informal Commitment	206
6.3.4	Motivations	208
6.3.5	Summary of Commitment	212
6.4	Resistance	213
6.4.1	Forms of Resistance	213
6.4.2	Changes and Communication	214
6.4.3	Practical Concerns	216
6.4.4	Conceptions of Disability	220
6.4.5	Summary of Resistance	230
6.5	Summary	231
7	Conclusions & Discussion	233
7.1	Introduction	233
7.2	Conclusions	233
7.2.1	Descriptive Subquestions	233
7.2.2	Interpretative Subquestions	236
7.2.3	Main Question	238
7.3	Discussion	240
7.3.1	Inclusion - What's New?	241
7.3.2	Organization and Leadership Towards Inclusion	250

Contents	ix
7.3.3 Inclusive Celebration	261
7.3.4 Inclusive Church in the World	269
7.3.5 Theological Reflection	274
Appendix A Code Groups	281
Nederlandse samenvatting	283
Bibliography	293
Index	311
Over de auteur	315

Nederlandse samenvatting

Titel: De gaven van ieder lid ontvangen: een praktisch-ecclesiologische gevalsstudie naar inclusie en de kerk.

Introductie

Dit onderzoek gaat over hoe mensen met en zonder beperking kunnen samenleven en wat daarin de rol van kerkgemeenschappen kan zijn. Uit hoe iemand als Henri Nouwen schrijft over zijn ervaringen binnen de Arkgemeenschappen blijkt wel dat vanuit een Christelijke motivatie inspirerende, verrassende en uitdagende vormen van gemeenschap tussen mensen met en zonder beperking mogelijk zijn. Hierbij rijst wel de vraag naar de haalbaarheid van zulke gemeenschappen in een 'reguliere' kerkgemeenschap, waar mensen niet bij voorbaat geïnteresseerd zijn in zulke vormen van samenleven. In het project Hart van Vathorst zie je dat men vanuit een visie werkt die mede geïnspireerd is door de Arkgemeenschappen, maar dat deze visie in een verder doorsnee kerkgemeenschap wordt toegepast. De beschrijving van deze casus vormt het hart van dit onderzoek.

Het doel van deze casusbeschrijving is om kerken verder te helpen in hun bezinning op kerk-zijn in de huidige context. Deze context wordt mede gekenmerkt door transities in zowel kerk (o.a. krimp) en maatschappij (o.a. in de zorg). In deze context van transitie komen veel vragen op kerken af. Vanwege de decentralisaties in het sociale domein wordt bijvoorbeeld vaker een beroep gedaan op kerken om in hun directe omgeving hulp te bieden. Tegelijk nemen de mogelijkheden hiertoe af vanwege de interne situatie van de kerken als gevolg van krimp. Het ligt voor de hand om in deze situatie vooral oplossingen te zoeken in termen van *activiteiten*, maar in dit onderzoek

benaderen we het probleem vooral vanuit bezinning op *gemeenschap*. De vraag is dus niet zozeer wat de kerk moet *doen*, maar wat voor *gemeenschap* zij zou kunnen *zijn*.

De hoofdvraag die we voor dit onderzoek hebben geformuleerd luidt: *welke bijdrage levert het voorbeeld van Hart van Vathorst met het oog op de theologische reflectie op de inclusie van mensen met een beperking in de kerk?* Hieruit volgen een aantal beschrijvende deelvragen (1-5) en een aantal meer interpreterende deelvragen (6-8):

1. Hoe kan de praktijk van de Ontmoetingskerk in de context van Hart van Vathorst worden omschreven?
2. Welke 'operante' theologische stemmen m.b.t. inclusie komen daarin naar voren?
3. Welke 'omarmde' theologische stemmen m.b.t. inclusie komen daarin naar voren?
4. Welke 'formele' theologische stemmen m.b.t. inclusie komen daarin naar voren?
5. Welke 'normatieve' theologische stemmen m.b.t. inclusie komen daarin naar voren?
6. Hoe kan de manier waarop de Ontmoetingskerk inclusie verbindt met het leven van de kerk worden begrepen vanuit bestaande theorie hierover?
7. Hoe kan de praktijk van de Ontmoetingskerk in de context van Hart van Vathorst worden begrepen in relatie tot deze benadering?
8. Welke lessen kunnen worden getrokken uit het voorbeeld van de Ontmoetingskerk in de context van Hart van Vathorst?

De vragen 2-5 werken vanuit het model van theologie in vier stemmen zoals dat is ontwikkeld door Helen Cameron en anderen. Dit model helpt om in te zien dat theologie geen massief construct is, maar dat er meerdere vormen (stemmen) van theologie bestaan. In dit onderzoek worden deze stemmen naast elkaar gezet en (met behoud van hun eigenheid) met elkaar in gesprek gebracht voor een dieper begrip van

de werkelijkheid in Hart van Vathorst en met het oog op het trekken van breder toepasbare lessen.

Hiermee is dit onderzoek niet alleen relevant voor direct bij Vathorst betrokkenen, maar ook voor kerkgemeenschappen in bredere zin en bovendien voor de bredere samenleving, aangezien overheden veelvuldig de samenwerking met kerken zoeken, maar hierbij niet altijd in het oog hebben wat kerken zelf drijft. Beter begrip hiervan kan dus ook bijvoorbeeld overheden helpen in hun samenwerking met kerkgemeenschappen. Academisch gezien ligt de relevantie van deze studie in het feit dat twee velden van bezinning die tot op heden los van elkaar stonden (namelijk het veld van de *praktisch theologische ecclesiologie* en het veld van *disability theology*) met elkaar in gesprek worden gebracht.

Theoretisch kader

Het onderzoek bevindt zich binnen verschillende academische disciplines: enerzijds de (praktisch-)theologische bezinning op kerkzijn (*ecclesiologie*), anderzijds de (niet-theologische en theologische) bezinning op de plek van mensen met een beperking binnen de samenleving (*disability studies* en *disability theology*). In hoofdstuk 2 hebben we een overzicht geschetst van hoe deze velden zich tot op heden tot elkaar verhouden. Opvallend is dat het woord *inclusie* in de afgelopen decennia in dit verband enorm invloedrijk is geworden. Het is een woord met een bijna magische klank geworden. Tegelijk is het vaak onhelder wat precies met dit woord bedoeld wordt, waardoor beleid dat vanuit dit taalgebruik opgesteld is niet altijd leidt tot gewenste resultaat. In dit hoofdstuk laten we dat zien aan de hand van twee voorbeelden: het onderwijs en de banenmarkt.

Wanneer we ons richten op wat de oorzaak kan zijn van dit verschil tussen ideaal en praktijk, ontdekken we dat die wel eens zou kunnen liggen in een te beperkte doordenking van wat inclusie betekent en wat de gevolgen ervan zijn. De Australische ethica Jayne Clapton laat bijvoorbeeld zien dat inclusie een gelaagd concept is waarbij naast technische aanpassingen en juridische aspecten ook een 'ethische' laag in het geding is. Over die ethische laag, waarbij het bijvoorbeeld gaat om de motivaties en argumenten achter beleid dat gericht

is op inclusie, wordt in veel gevallen niet veel gesproken. Er is geen overstijgende discipline die reflecteert op inclusie.

In de kerk is dat aan de ene kant niet anders. Ook daar wordt het woord inclusie soms gebruikt zonder dat daarvoor een diepere motivatie wordt aangeboord. Tegelijk hoort reflectie op gemeenschap en de grenzen daarvan *per definitie* bij kerkzijn. Bovendien heeft de kerk, anders dan de bredere samenleving, voor die reflectie een gedeelde bron in de Schrift en de reflectie op de Schrift in de theologische traditie, al verschillen de interpretaties van deze bron.

Wanneer we de plekken waar ecclesiologie als reflectie op de gemeenschap die de kerk is enerzijds en theologische reflectie op inclusie anderzijds elkaar raken in kaart brengen, vallen die grofweg uiteen in drie soorten benaderingen. Ten eerste is er een groep van benaderingen die voornamelijk de hoe-vraag stelt: hoe kunnen kerken inclusievere plekken worden? Er zijn, ten tweede, benaderingen waarin juist expliciet stelling wordt genomen *tegen* de terminologie van inclusie omdat daarmee een woord de ecclesiologie wordt binnengebracht dat daar volgens behartigers van deze benadering niet hoort, bijvoorbeeld vanwege de politieke connotaties van dit woord. Ten derde bestaat er een groep van benaderingen waar vooral het *waarom* van inclusie centraal staat: hoe verhoudt dit woord en de opdracht die het in zich draagt zich tot theologische noties over gemeenschap en kerkzijn? Binnen deze derde benadering kun je nog weer onderscheid maken tussen maximale en minimale varianten. In de maximale variant wordt het geheel van denken over kerk-zijn, en soms zelfs de gehele dogmatiek, in het kader geplaatst van inclusie. In de minimale variant krijgt reflectie op inclusie een plek tussen andere 'belangen'.

In deze studie wordt gepoogd een vruchtbare bijdrage te leveren aan de twee disciplines die in dit hoofdstuk worden beschreven. Dit gebeurt door ecclesiologie niet vanuit de abstractie te bedrijven, maar vanuit een concrete casusbeschrijving. Zo kan blijken wat voor theologische vragen de praktijk stelt, maar ook wat voor richtingen diezelfde praktijk al geeft voor het beantwoorden van die vragen.

Methodologie

In dit hoofdstuk worden enkele vragen die te maken hebben met de methodologie van dit onderzoek behandeld. Als structurering van deze vragen is gekozen voor een model van de Kamper praktisch theoloog Kees de Ruijter. In dit model onderscheidt hij vier abstractieniveaus die spelen wanneer je praktisch-theologisch reflecteert op praktijken. Boven het nul-niveau van die praktijk zelf staan het niveau van de praktijktheorie (1), basisvaktheorie (2), basistheorie PT (3) en het theologische paradigma (4). In dit hoofdstuk bespreken we deze niveaus in omgekeerde volgorde, dus van de meer abstracte niveaus die op de achtergrond meespelen, naar de meer concrete niveaus. We doen dit om inzichtelijk te maken welke concrete methodologische keuzes gemaakt zijn, maar ook hoe daarin de eigen positie van de onderzoeker een rol speelt.

Het theologische paradigma of vertrekpunt van deze studie ligt in de gereformeerde theologie. Dit is gezien de positie van de onderzoeker en de onderzoekscontext niet verwonderlijk, maar tegelijk wel ingewikkeld omdat vanouds weerstanden bestaan vanuit de Gereformeerde theologie ten opzichte van het gebruik van empirische onderzoeksmethoden. We laten zien dat deze weerstanden te weerleggen zijn vanuit recente ontwikkelingen in de (Gereformeerde) praktische theologie. Bovendien betogen we dat er in de klassieke Gereformeerde theologie niet alleen weerstanden zijn, maar juist ook aanknopingspunten vóór het gebruik van empirisch onderzoek, bijvoorbeeld in de overtuiging dat God actief betrokken blijft op zijn Schepping en zich door die Schepping heen ook openbaart. Dat dit onderzoek vertrekt vanuit een Gereformeerd perspectief houdt dan ook in dat *theologie* in dit onderzoek wordt opgevat als een poging om God zelf beter te leren kennen door hoe Hij zich openbaart en daardoor meer van de Schepping als zijn werk te begrijpen. Deze theologie-opvatting is uiteraard niet exclusief Gereformeerd, maar is hier wel vanuit die traditie omschreven om aan te geven hoe de eigen achtergrond van de onderzoeker meespeelt in dit onderzoek.

Vervolgens wordt gereflecteerd op wat dan *praktische* theologie is. Allereerst plaatsen we de benadering van deze studie in een model dat door de Amerikaanse praktisch theologe Kathleen Cahalan is ontwikkeld. Zij onderscheidt drie vormen van praktische theolo-

gie: laat-moderne benaderingen waarin het project van de Verlichting wordt voortgezet en gezocht wordt naar universele principes; tegen-moderne benaderingen waarin door de bestudering van praktijken en narratieven waarden worden herontdekt die de moderniteit dreigt te vergeten; en ten slotte post-moderne benaderingen in eigenlijke zin, waarin de moderniteit wordt gedeconstructiveerd, zonder dat hier-tegenover een nieuw constructief voorstel wordt gedaan. Deze studie kan het best worden begrepen als een tegen-moderne benadering. We richten ons dus op de bestudering van praktijken om zodoende kerk en theologie zowel kritisch te bevragen als constructief verder te helpen. Bij de bestudering van praktijken wordt gebruikt gemaakt van kwalitatief onderzoek waarin ruimte is voor de complexiteit van praktijken en ook voor de betekenisgeving die daarin meekomt. Uiteindelijk zoeken we niet zozeer naar 'kale feiten', maar in aansluiting bij de benadering van John Swinton en Harriet Mowat naar *waarheid*.

Binnen het bredere veld van de praktische theologie valt deze studie meer specifiek binnen het vakgebied van de *praktisch-theologische ecclesiologie*. Waarin ecclesiologie wordt bedreven met oog voor de geleefde werkelijkheid van de kerk van vandaag. Het vertrekpunt ligt dus niet in de formele of normatieve theologie, maar zoals in de vraagstelling van dit onderzoek al duidelijk wordt in het op gang brengen van een gesprek tussen zowel de normatieve en formele, als de operante en omarmde theologie.

Om deze theologische stemmen boven water te krijgen wordt gebruik gemaakt van *theologische etnografie*, een vorm van theologisch gekwalificeerd kwalitatief onderzoek waarin men dicht op de huid van de geleefde werkelijkheid probeert te komen. Hiervoor wordt op het niveau van de praktijktheorie in dit hoofdstuk beschreven hoe de verschillende onderdelen van die etnografie (bijv. interviewen, observeren, context-studie) zijn uitgevoerd.

De casus Hart van Vathorst

De hoofdstukken 4 tot en met 6 van dit proefschrift vormen het hart van het onderzoek, maar laten zich tegelijk lastig samenvatten, een bekend probleem in gevalsstudies zoals dit onderzoek. In deze hoofdstukken wordt de analyse van de in dit onderzoek opgehaalde data

gepresenteerd. Elk hoofdstuk behandelt vanuit een eigen perspectief en vanuit een eigen vraag een gedeelte van de data.

In **hoofdstuk 4** wordt vanuit een model van Rein Brouwer en anderen in vier perspectieven een dwarsdoorsnede gegeven van de Ontmoetingskerk en het bredere project Hart van Vathorst. Vanuit de perspectieven context (micro, meso en macro), identiteit & cultuur, structuur & middelen en leiderschap wordt een totaalbeeld van de casus geschetst vanuit de gevonden data. De microcontext betreft de wijk Vathorst, waar enerzijds sprake is van financiële welvaart, maar anderzijds een veeleisende en competitieve sfeer hangt. De mesocontext wordt beperkt tot de denominatie waartoe de Ontmoetingskerk behoort: de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Dit kerkverband is duidelijk herkenbaar in het project Hart van Vathorst, hoewel de band ermee steeds losser wordt ervaren. De macrocontext komt concreet naar voren in Hart van Vathorst omdat vanuit bredere maatschappelijke kring aandacht voor het project is (bijv. van politici), maar ook spanning kan ontstaan als het gaat om de uitgesproken christelijke identiteit van het project. Die identiteit is duidelijk herkenbaar in de visie en de uitwerking daarvan. Verder worden in dit hoofdstuk het gebouw van Hart van Vathorst en de samenwerking tussen de verschillende partners in het project verkend. Als het gaat om leiderschap, ten slotte, valt hierbij vooral op dat er verschillen zijn in mate van betrokkenheid bij de visie tussen de leiders van de verschillende partners.

In **hoofdstuk 5** worden een aantal kerkelijke grondpraktijken onder de loep genomen, namelijk vier van de zogeheten *notae externae*: *leitourgia* (dienst aan God), *diakonia* (onderling dienstbetoon), *martyria* (getuigen van geloof) en *koinonia* (gemeenschap). De vraag is hierbij steeds wat opvallend is aan de manier waarop de Ontmoetingskerk deze grondpraktijken - die je dus in iedere kerkgemeenschap in een of andere vorm zult tegenkomen - in de praktijk brengt in een gemeenschap van mensen met en zonder beperking. Als het gaat om *leitourgia*, dan valt vooral op dat van belang is wat als het hart van liturgie wordt gezien. Een focus op de preek in klassieke zin geeft een bepaalde intelligentie en verbaliteit voorrang. Wanneer oog is voor de volle breedte van *leitourgia*, dan kan er meer waardering zijn voor de bijdragen van alle leden van het lichaam. Gemeentelieden geven bijvoorbeeld aan dat sinds de start van het project Hart van Vathorst hun

lofprijzing meer belichaamd en meer emotioneel geladen is geworden. Zij zien dit als een positieve ontwikkeling. In verband met *diakonia* blijkt dat het lastig is om inderdaad *ieders* gaven te waarderen en diaconaal dienstbetoon niet alleen iets te laten zijn van de 'sterke' voor de 'zwakke'. *Martyria*, het getuigende aspect van kerk-zijn komt naar voren in de zondagse verkondiging, maar ook in leeractiviteiten en missionaire praktijken. Er waren opvallende voorbeelden waarin binnen deze praktijken van getuigen ook ruimte was voor het getuigenis van mensen met een verstandelijke beperking. Hiermee wordt het getuigenis van de kerk verbreed. Ten slotte bleek dat op het gebied van *koinonia* veel is veranderd in de Ontmoetingskerk: de gemeenschap is vele malen diverser geworden en deze diversiteit leidt ook tot nieuwe vormen van gemeenschap. Tegelijk blijkt dat het 'oude vertrouwde' nooit ver weg is en dat interactie tussen verschillende groepen binnen de gemeente niet vanzelf gaat, ook als de mogelijkheden daartoe ruimschoots voor handen zijn, zoals in Vathorst.

In **hoofdstuk 6**, ten slotte, hebben we onderzocht in hoeverre de inclusieve idealen van Hart van Vathorst werkelijkheid zijn geworden, welke motivaties hierbij hielpen en welke weerstanden er leefden. Uit de data blijkt dat er op grote schaal interactie tussen mensen 'met en zonder beperking' op gang zijn gekomen. Zelfs als deze interacties op een wat ondieper niveau bleven (bijvoorbeeld wanneer ze alleen plaatsvonden in publieke settings zoals in een kerkdienst) hadden ze wel degelijk impact. Door deze interacties kreeg een abstract concept als 'beperking' een concreet gezicht voor mensen. Belangrijk hierin bleek vooral dat leiders de visie dat zulke interacties van belang zijn ook zelf belichamen. Het was niet zo dat alleen mensen met 'een zwak voor gehandicapten' baat hadden bij interacties. Ook op individueel niveau ontstond interactie en de effecten van dat soort diepgaandere interactie waren ingrijpender, maar ook zeldzamer. In alle gevallen leidde interactie tot voortgang in een proces van bekendheid, bewustzijn, begrip en uiteindelijk acceptatie van gelijkheid in diversiteit. Hoewel de betrokkenheid van kerkleden varieerde, is ieder kerklid toch in zekere zin als vanzelf betrokken op dit proces door deelname aan het project. Motivaties om te groeien in betrokkenheid hebben vooral te maken met de herkenning van het voornoemde proces in het eigen leven en in de gemeente. Inzet voor Hart van Vathorst wordt dan niet gezien als een (zware) taak, maar als een mooie kans.

Dit inzicht heeft op veel mensen een grote impact, regelmatig reageerden zij zelf emotioneel geladen in interviews of op andere momenten. Naast motivaties spelen er uiteraard ook weerstanden, waarover de meeste respondenten minder direct spraken. Deze weerstanden kwamen met name naar boven wanneer men de positieve gevolgen van het project zelf niet had ervaren en hadden te maken met veranderingen in het algemeen, praktische bezwaren. In sommige gevallen lagen onder de weerstand ook (theologische) manieren van kijken naar mensen met een beperking die interactie in de weg stonden.

Conclusies en discussie

In de conclusie keren we terug naar de vragen die in de introductie zijn gesteld. Na bespreking van de verschillende deelvragen trekken we drie conclusies met betrekking tot de hoofdvraag van dit onderzoek. Ten eerste onderstrepen we de uitdaging die er ligt voor kerken om met inclusie aan de gang te gaan. Hoewel dit niet gemakkelijk is, is in deze studie duidelijk geworden hoeveel een betekenisvolle plek in een kerkgemeenschap ook voor mensen met een beperking kan betekenen. Het feit dat lang niet alle kerken hier werk van maken, plaatst ons dus voor een uitdaging. Ten tweede opent deze studie de ogen voor het potentieel dat de kerk heeft. Vanuit de eigen theologische waarden en vanuit de structuren en middelen die in kerkgemeenschappen al voorhanden zijn kan een manier van gemeenschap-zijn worden opgebouwd waar veel behoefte naar is. Ten derde concluderen we vanuit dit onderzoek dat werken aan inclusie in de kerk geen deelgebied van kerkzijn raakt, maar het geheel daarvan. Het is dus noodzakelijk om hier fundamenteel ecclesiologisch op te reflecteren.

Naast deze wat algemenere conclusies benoemen we vijf punten waarin we lessen kunnen trekken uit deze studie, maar waar ook verder gesprek over nodig is. Dit betreft (1) de vraag naar wat inclusie nu precies is. Die vraag is door dit onderzoek verhelderd. In relatie tot kerk-zijn is de voornaamste uitdaging van inclusie om ruimte te maken voor actieve deelname van mensen met een beperking in het kerk-zijn. Zo zijn zij niet alleen aanwezig, maar worden de gaven die de Geest aan alle leden van het lichaam geeft ook daadwerkelijk ontvangen. Dit vereist een *receptieve ecclesiologie*. Daarnaast is duidelijk

geworden dat (2) het leidinggeven aan processen van inclusie van cruciaal belang is. Hierbij moeten leiders in de kerk hun inclusieve visie kunnen relateren aan de identiteit van de kerk zelf. Zodoende ontstaat ook draagvlak om die visie over de volle breedte van het kerk-zijn te implementeren. Voor het liturgische leven van de kerk betekent een inclusieve benadering (3) dat er uiteindelijk geen sprake kan zijn van een doelgroepenliturgie (al kan dit in de gegeven situatie de minste van twee kwaden zijn), maar dat alle liturgie principieel als expressie en formatie van het geloof van de gehele gemeente wordt gezien. Bezinning hierop bestaat in het brede veld van *pastorale liturgie*. Het leven van de kerk vindt plaats in de wereld en (4) een inclusievere vorm van kerk-zijn heeft daardoor ook gevolgen voor die wereld. De kerk kan hierin zowel bijdragen door vormen van gemeenschap te ontwikkelen die voor de bredere maatschappij uitnodigend en inspirerend zijn, als door vanuit haar eigen geleefde Verhaal kritisch te zijn op elementen in onze samenleving die zulke gemeenschappen juist bemoeilijken. Daarom is het ook blijvend belangrijk dat (5) in deze ontwikkelingen de rol van theologische reflectie niet wordt onderschat: inclusie roept spanningen en fundamentele vragen op. Om hier goed mee te kunnen omgaan is het nodig dat theologen zich met die vragen bezighouden. De taak van de theologie is dan vervolgens niet om vanuit een ivoren toren antwoorden te geven, maar om met de voeten in de modder van het concrete gemeenschapsleven te helpen vragen op een juiste manier te stellen en verschillende antwoord-stemmen op een gebalanceerde manier tot klinken te brengen.